

предметніше впливати на формування виконавчої влади як у центрі, так і на місцях, та реалізувати сформульовану концепцію радикальних економічних реформ. Верховна Рада України отримала час для узгодження позицій різних політичних сил та прийняття за умов зростаючої активності виконавчої влади Конституції України, де б були враховані її інтереси.

У цей же час 19 червня 1995 р. співоголовами Конституційної Комісії Президентом України Л. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. Морозом було прийнято рішення про створення Робочої групи Конституційної Комісії, до складу якої увійшло 10 членів – провідних учених-правознавців: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Корнеєв, В. Погорілко, П. Мартиненко, М. Пухтинський, В. Шаповал [16, с. 196]. Рішенням Конституційної Комісії як базовий було визначено проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р. На цьому етапі, спираючись на надбання вітчизняної та зарубіжної політико-правової думки, суб'єкти конституційного процесу робили акцент на можливості проходження даного документу через парламент, збереження основ парламентаризму, опору на реальні здобутки українського державотворення. Із цим було пов'язано і можливу процедуру прийняття Конституції – від референдуму до скликання Конституційних зборів чи прийняття документа парламентом. Верховна Рада України наполягала саме на останньому варіанті, а тому повинна була працювати конструктивно. Як і раніше, на цей час основні дискусії точилися навколо питань щодо повноважень різних гілок влади. Після обговорення модернізованого проекту в робочих групах 15 листопада 1995 р. він надійшов до Конституційної комісії [9, с. 53–94].

На своєму засіданні 23 листопада 1995 р. Конституційна комісія створила Робочу групу з доопрацювання проекту Конституції України, прийнятого за основу для подальшої роботи, до складу якої увійшло десять представників від усіх гілок влади: по чотири від парламенту та виконавчої влади і два від судової. Властиве із цього часу розпочався період не юридичного, а політичного узгодження Конституції представниками різних політичних сил, представлених у Верховній Раді України. Важливу роль у цьому процесі відіграла створена 5 травня 1996 р. Тимчасова спеціальна комісія на правах головної для доопрацювання проекту Конституції під головуванням народного депутата України М. Сироти. 19 червня 1996 р. на сесії парламенту в черговий раз розглянули питання щодо проекту нової Конституції. Однак протилежні політичні сили знову не досягли компромісу. Усі розуміли, що вихолощений через

політичні обставини в окремих частинах законопроект позбавляв його реального наповнення і не міг бути прийнятим. За таких умов Президент України видав Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. Це рішення активізувало конституційний процес і 28 червня 1996 р. після двох діб напруженої роботи Верховна Рада України прийняла Основний Закон нашої держави.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що конституційний процес в Україні був одним із визначальних явищ новітньої української історії й відбувався у чотири етапи. Прийняття нової Конституції України було не наслідком численних політичних комбінацій та тиску на Верховну Раду України з боку пропрезидентських структур, а стало закономірним наслідком розвитку українського конституціоналізму, вирішальну роль у якому відіграли вітчизняна політико-правова думка, принципова позиція Президента України та зваженість українського парламенту. Основний Закон нашої держави 1996 р. відобразив вікову волю й інтереси українського народу, його національну ідею й ментальність, втілює у себе найкращі на той час досягнення вітчизняної та світової науково-конституційної думки і практики конституційного будівництва.

1. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 45.
2. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 35.
3. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 38.
4. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1992. – № 37.
5. Гельман В. Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996.
6. Конституція незалежної України / За ред. В. Погорілка, Ю. Шемшученка, В. Євдокимова. – К., 2000.
7. Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : 36. наук. праць. – К., 1996.
8. Конституція України. Проект вивчений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України (у ред. від 27 травня 1993 р.) / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1.
9. Конституція України. Проект, підготований Робочою групою Конституційної комісії України (у редакції від 15 листопада 1995 р.), схвалений Конституційною комісією 23 листопада 1995 р. / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого – К., 1995. – Кн. 2; 10. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // УІЖ. – 2001. – № 4.
11. Лисенков С. Конституція України 1996 року: витоки, здобутки, перспективи : (До 5 річниця з дня прийняття). – К., 2001.
12. Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць. – Х., 1997.
13. Опришко В. Конституція України – основа розвитку законодавства // Право України. – 1997. – № 8.
14. Опришко В. Нова Конституція України: кожному гарантується право знати свої права і обов'язки / Коментар до Конституції України. – К., 1998.
15. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. – К., 1997.
16. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму. – Л., 2004.
17. Українські ліві: між лєнінізмом і соціал-демократією. – К., 2003.
18. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції // Право України. – 1997. – № 6.
19. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 18.01.06

Т. Горбань, канд. іст. наук

"ІНОРОДЦІ" ЧИ СКЛАДОВА "ЄДИНОРУСЬКОЇ НАЦІЇ": УКРАЇНЦІ В ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ МОДЕЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Висловлено погляд на неоднозначно трактовану в історичній думці проблему правосуб'єктного статусу українців у складі Російської імперії. Окремі положення дослідження можуть мати дискусійний характер.

The article presents a view on ambiguous historical issue of personable status of Ukrainians in the Russian Empire. Some theses of the research can be of a disputable nature.

Тракувати українсько-російські стосунки як в історичній ретроспективі, коли українці були лише об'єктом самодержавної етнополітики, так і в сьогоденній міждержавній практиці неправомірно, вдаючись переважно до емоційних категорій. Звичайно, непоодинокі випадки негативного сприйняття Росії національно заангажованою частиною українського суспільства можна пояснити,

крім іншого, так званим комплексом ображеної нації, реакцією як на "образи" минулі, так і нинішні. Але ж така рефлекторність є виявом політики, здебільшого спрямованої в історичне минуле, відтак виникає спокуса зведення "історичних рахунків" з усіма можливими негативними наслідками як у міждержавних відносинах, так і в політично збуреному українському суспільстві.

© Т. Горбань, 2007

З іншого боку, маємо досить прикладів ностальгії за "спільним минулим", поширення так званого синдрому історично зумовленої нероздільності з Росією. Пропонуються варіанти тих чи інших наднаціональних, наддержавних союзів, інституцій, які часом доходять межі національного самозречення.

Природно, що за наявності таких різноспрямованих, отже й дезінтегруючих суспільство поглядів на українсько-російські стосунки годі сподіватися на всеукраїнську злагоду, на консолідацію суспільства як основу політичної нації. Не варто забувати, що історичне минуле може будити пристрасті та породжувати протистояння в суспільстві, надто ж, якщо минуле багато в чому мало конфліктний характер. Тож об'єктивне пізнання історії – краший шлях до неупередженого розуміння й усвідомленого сприйняття як минулого, так і сьогодення, а головне – вивіреного прогнозування й осмисленого вибору майбутнього. Відтак виявлення глибинних причин полярності поглядів на зазначену проблему і відповідних суспільних настроїв залишається актуальним завданням істориків і філософів, політологів і соціологів – усіх, хто своєю професійною діяльністю доторкується до складних і неоднозначно трактованих проблем українсько-російських взаємин у різні історичні періоди і в різних сферах суспільного буття.

У контексті даної розвідки суть "українського питання" розглядається під кутом зору пошуку обґрунтованої відповіді на запитання: ким були українці в етнопатриархальній ієрархії Російської імперії – "іногородцями" чи складовою "єдиної руської нації" в інтерпретації самодержавної влади і її ідеологічних адептів в російському суспільстві. Про українців як самодостатній етнос навіть не йшлося.

Ураховуючи, що проблема не позбавлена ідеологічного підтексту, подивимося на неї, за порадою автора "Анналів" Корнелія Тацита, "sine irae et odio" – без гніву й упередженості, а головне – з позиції офіційних визначень і оцінок найавторитетніших постатей вітчизняного українознавства відповідного періоду.

Етнополітична доктрина російського самодержавства полягала в тому, щоб відмовляти українцям у праві бути нацією, принаймні етносом, нехай навіть і у статусі іногородців, трактуючи їх як регіональний, "малоросійський" різновид "триєдиної руської нації". Кінцевою метою такої доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя "малоросів" як потенціального джерела спротиву імперській політиці створення "єдиної руської нації".

Самодержавна влада, як і певна частина шовіністично налаштованого російського суспільства, насамперед у середовищі політично активного сегменту інтелігенції, хотіли бачити українців не "іногородцями", а частиною "себе", відтак стояли на позиціях "триєдиної руської нації". Через ідеологічні засоби, освітні установи тощо російський царизм прагнув насадити в масах думку про етнічну тотожність українців з росіянами (великоросами), належність обох до єдиного руського народу. На відповідних засадах вибудовувалася і практична політика самодержавства. Російська імперія прагнула до найефективнішого, на її погляд, вирішення національної проблеми: створення зі східних слов'ян моноетнічної нації шляхом всеохоплюючої асиміляції.

Та й ліберальна Росія в особі її ідеологів ділила російське суспільство на "русских (східних слов'ян), об'єднаних однією релігією, мовою, загальними рисами побутового укладу, культурою" і на "народи чужого походження" (читай – "іногородців", хоча даного терміна з етичних міркувань ліберали здебільшого уникали – Т.Г.), що увійшли до складу імперії, але мають іншу релігію, побут, мову [8, с. 269]. Тобто, якщо власне Росія розглядалася як національно-русська держава, як ін-

тегрована спільність великорусів, малорусів і білорусів, існування якої сприймалося як "незаперечний історичний факт", то "іногородці" (в лапках і без) сприймалися лише як складова "Великої Росії", тобто імперії в цілому.

Тож концепція "єдиної руської нації" мала стати тим політико-ідеологічним постулатом, інтегруючим інструментом, який би поєднував політичні інтереси самодержавства, інтелектуальні та державницькі уподобання близької до нього частини інтелігенції (і не тільки великоруської), а також побутову свідомість російського суспільства взагалі. При цьому стверджувалося, що цій "єдиній руській нації", саме руській (єдинойрусской), а не великоруській, всім історичним розвитком уготована не тільки політична, а й культурна гегемонія в Російській імперії [14, с. 186]. У даному випадку йдеться, звичайно ж, про гегемонію над іншими, іноетнічними складовими імперії, тобто над "іногородцями".

Підґрунтям концепції руської ("загальноруської") гегемонії стали, зокрема, й дані Всеросійського (1897) перепису населення, за яким до "єдиної руської нації" були зараховані всі три східнослов'янські народи, що в сукупності склали 65 % усього населення Російської імперії. Тим самим забезпечувалася "фізична зверхність і кількісна перевага руських" [14, с. 187]. Тоді як власне великоросів нараховувалося лише близько 43 %, чого, на думку, наприклад, В. Жаботинського, який глибоко переймався суттю "українського питання", було не досить для того, щоб всі інші "іногородці" самохіть погодилися виконувати роль безплатного додатку до великоруської народності [6, с. 63]. Існує вперта традиція, продовжує зазначений автор, змішувати в одну купу під словом "русский" три народи, що відрізняються один від одного мовою, історією, темпераментом, фізичним типом, побутом та суспільним устроєм, що має на меті утвердити в суспільній свідомості стереотип "національної держави". І навпаки, визнання малоросів і білорусів самостійними народностями (нехай навіть й "іногородцями", додамо від себе) перетворює панівну національність у меншину стосовно решти населення імперії.

Зауважимо, що навіть чорносотенний Союз Михаїла Архангела "розводив" поняття "іногородці" і "малороси", вважаючи "незаперечним фактом науки і життя племінну єдність великоросів, малоросів і білоросів" [12, с. 382]. Тоді як до "іногородців" ним були віднесені поляки, німці, вірмени, грузини, татари, євреї та ін. Щоб підкреслити неформальність такого розмежування, у статуті Союзу обумовлювалося, що всі посади в ньому, як за вибором, так і за наймом, можуть займати тільки особи православні або старообрядці, "іногородці" ж такого права позбавлялися [12, с. 380]. Зайве доводити, що стосовно підросійських українців поняття "православний" і "малорос" були фактично тотожні, та й "посад", зокрема в одному з його відділень – "Клубе русских националистов в г. Києве", "малороси" обіймали більше ніж достатньо.

Отже, чи розглядалися українці як іногородці офіційною владою Російської імперії і її ідеологічними адептами в російському суспільстві? Питання, яке у вітчизняній історіографії залишається, як правило, поза увагою аналітичних досліджень з огляду на апріорі відому ствердну відповідь. Насправді ж не все так однозначно в даній проблемі, щоб залишати її осторонь наукової зацікавленості.

З'ясовуючи суть даної проблеми, необхідно звертати увагу на певні смислові особливості вживання поняття "іногородці", особливо в наукових дослідженнях. Тобто, чи йдеться про іногородців як законодавчо визначену категорію населення, до якої офіційно були віднесені владою певні народності Російської імперії, чи про "іногородців" як публіцистичний, розмовний термін, який ужи-

вався по відношенню до всіх підданих імперії неслов'янського походження. В українській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. термін "іногородці" (саме так, узятий в лапки) здебільшого вживався як синонім поняття "іноетнічне населення", тож окремі автори послуговувалися ним і стосовно українців. Аналіз відповідної літератури того періоду засвідчує, що українська національно налаштована інтелігенція воліла б за краще, щоб офіційні кола Росії сприймали українців як "іногородців", тобто як самодостатній етнос, а не як інтегральну частину єдиної і нероздільної "руської нації".

Історичним фактом є те, що до початку XX ст. стосовно українців термін "іногородці" офіційно, тим більше в юридично-правовому сенсі, не вживався. Посилаючись на законодавчі акти Російської імперії ("Положення про іногородців" 1822 р. та аналогічний закон 1892 р. з доповненнями 1912 р.), загальноновизнані енциклопедичні видання початку XX ст. засвідчують, що іногородцями вважалися деякі племена неслов'янського походження, поставлені російським законодавством в особливе правове становище. Юридично іногородці були поділені на дві групи: сибірських і частково європейських (монгольські, тюркські і фінські племена) і євреїв. Перші мали особливі умови щодо відбування державних повинностей, зокрема воїнських, податкових тощо, зокрема з причини їх соціально-побутової відсталості. Євреї, навпаки, надзвичайно обмежувалися у своїх правах.

Для вичерпності поняття "іногородці", як його розуміли незаангажовані автори, пошлемося на цитату з "Енциклопедичного словника" (Ф. Брокгауза і І. Єфрона): "В розмовному вжитку (не в законі) термін "іногородці" інколи застосовується до культурних народностей неслов'янського походження, що проживають в імперії (фінляндці, поляки, прибалтійські німці, вірмени та ін.). Таке слововживання, з огляду на спеціальний смисл, наданий цьому слову, не можна визнати правильним" [9, с. 487]. Звернемо увагу на те, що і в законодавчих актах, тобто в офіційному вжитку, і в енциклопедичних, як, до речі, і в літературно-публіцистичних виданнях підкреслюється неслов'янська приналежність іногородців.

На цьому можна було б поставити крапку в полеміці навколо питання, чи вважалися українці іногородцями в етнополітичній доктрині Російської імперії. Якби не "спеціальний смисл, наданий цьому слову" ("іногородці"), на який натякають автори названого енциклопедичного словника. Оскільки в українській історіографії, надто ж у сучасній, як і в публіцистиці, зазначений термін набув дійсно специфічного значення і таким продовжує залишатися, вважаємо за доцільне розглянути суть проблеми в історичній ретроспективі. Причому, з позицій не тільки вітчизняних, а й зарубіжних суспільствознавців.

Тож правомірно постає запитання, чи могли в офіційній політиці самодержавної влади, у російській суспільно-політичній думці поєднуватися визначення щодо українського етносу як складової "триєдиної руської нації" і "іногородців" одночасно? Чи не було б таке поєднання логічним нонсенсом, свого роду політичною кентаврністю? Принаймні поєднання в "одній нації" великоросів й українців-іногородців, якщо останніх вважати такими, видається недоречним.

Стосовно даної, досить-таки заідеологізованої проблеми, звернемося й до суджень "третейських суддів" – зарубіжних суспільствознавців, оскільки, не нами сказано, "немає пророка у своїй вітчизні". Відомий німецький дослідник російсько-українських відносин Андреас Каппелер у своїх аналітично аргументованих працях зазначає, що, починаючи з XVIII ст., у Російській імперії піддані государя юридично поділялися на природних ("натуральних"), до яких були віднесені східнослов'ян-

ські православні народи, та іногородців. До останніх зараховувалося все неосіле населення, євреї, мусульмани та інші народи і народності, етнічні групи, передусім нехристиянського віросповідання [7, с. 131–132]. Щоправда, якщо дотримуватися офіційних визначень, що містяться у названих "Положеннях про іногородців", то категорію "іногородці" Каппелер трактує дещо розширено, включаючи до неї і неофіційні вживання зазначеного терміна.

Аналогічної з А. Каппелером думки дотримується й американська дослідниця С. Хейман. Нехристиянські жителі імперії, насамперед євреї та кочові народи, пише вона, сприймалися як "іногородці", чужинці та підпадали під дію особливих законів. Натомість щодо українців, офіційно не віднесених до "іногородців", царський уряд уживав жорстких заходів, щоб ліквідувати українські національні проблеми шляхом русифікації [15, с. 179].

"Згадувана відмінність законів щодо "іногородців" давалася взнаки і в суспільній практиці. Не можна не погодитися з висновком, що чим віддаленішою від російського православного центру була та чи інша етнічна група, тим більшою була правова, соціальна і політична дискримінація її членів і тим меншою, з іншого боку, була загроза культурно-мовної асиміляції. "Іногородці", що утворювали зовнішнє коло культурної ієрархії Російської імперії, були етносами, які вважалися нездатними до загальноруської (не ототожнювати з поняттям "загальноросійської", загальноімперської – Т.Г.) інтеграції з причин своєрідності їх культури і раси" [7, с. 132].

Натомість "невіддалені" православні слов'яни (українці і білоруси) ототожнювалися з російськістю, отже офіційно включалися в поняття "руський народ". Великоросам, українцям і білорусам лише надавалася категорія окремого племені, але, ще раз наголосимо, у "єдиноруській спільності". Залишалося ліквідувати лише "несуттєві" мовно-культурні відмінності між ними, щоб інкорпорувати "єдинокровних" українців і білорусів не лише в структуру російського суспільства (мається на увазі вся імперія, "честі" бути в якій не позбавлялися й "іногородці"), а безпосередньо в "триєдину руську народність".

Комплекс "загальноросійськості" так міцно вкорінився у свідомості російського суспільства і виразників його настроїв, що, теоретично погоджуючись на українську "автономію взагалі" (ідеться про 1917 р., коли набуття автономного статусу Україною перейшло вже в практичну площину), російські ліберали, наприклад, вважали її "корисною і для місцевого населення, і для держави тільки тоді, коли всі автономні частини усвідомлюють себе **однією нацією**, однією державою, міцно, свідомо і щиро згуртовані в один союз, переслідують одну загальну мету" [8, с. 275].

Маємо звертати увагу й на те, що в українській політичній публіцистиці кінця XIX – початку XX ст., а вона була в названий період головним засобом поширеного вираження національних прагнень українців і до неї були причетні найяскравіші українські інтелектуали, термін "іногородці" хоча і був серед уживаних, але стосувався, як правило, іноетнічного населення імперії в цілому і йому не надавалося того заідеологізованого значення, якого він набув пізніше в українській радянській, а ще більше в пострадянській історіографії, чи в історіографії українського зарубіжжя. Принаймні розвінчувальний пафос публіцистики спрямовувався не стільки проти термінології як такої ("іногородці", "малороси", "плем'я" тощо), якою часто вона і сама послуговувалася, а проти тієї реальної, принизливої для українців, деструктивної у всіх відношеннях національної політики, яку самодержавство здійснювало на практиці.

Щоправда, певне сум'яття в українську політичну думку щодо трактування терміна "іногородці" вніс циркуляр

П. Столипіна "Про іногородців та сепаратизм" від 20 січня 1910 р. У ньому, як зазначають автори шеститомної праці "Політична історія України. XX століття", "українці вперше були поставлені на один щабель з іногородцями" [10, с. 285]. Якщо дану констатацію сприймати як наукове твердження, а з огляду на характер названого видання це має бути саме так, то в ньому ми повинні акцентувати увагу на двох важливих у контексті нашого предмета дослідження моментах, а саме: що українці циркуляром не відносилися безпосередньо до "іногородців", а "були поставлені на один щабель з іногородцями", по-перше, і, по-друге, що це було зроблено вперше.

У згаданому циркулярі П. Столипіна зверталася увага губернських властей на невідповідність російським державним завданням створення товариств, які переслідували вузькі національно-політичні цілі і вели до національної відокремленості і чвар, отже загрожували суспільній злагоді та безпеці. З огляду на це пропонувалося пильно придивлятися до діяльності "іногородських" товариств, у тому числі українських і єврейських, на предмет виявлення в їхній діяльності ознак сприяння сепаратизму.

Редакційна двозначність у наведеному висловлюванні була згодом інтерпретована в українській історіографії, у тому числі і сучасній, як доконаний факт, що не підлягав сумніву: українці віднесені до розряду "іногородців". П. Столипін, читаємо в одному із сучасних наукових досліджень, "відніс до категорії "іногородці" й українців, відтак назване поняття стало використовуватися стосовно всього неросійського населення" [11, с. 58]. Зауважимо, що йдеться про історіографічне дослідження, отже таке, що узагальнює визначальні тенденції у погляді істориків на дану проблему.

Пошлемося й на іншу монографію, у якій не тільки повторюється визначення українців як "іногородців", а й стверджується, що віднісши до названої категорії все неросійське населення, самодержавний уряд, таким чином, "поховав проект "великої російської нації", яку мали складати українці, росіяни і білоруси" [2, с. 315]. Таке твердження, на наш погляд, не відповідає дійсності, про що прямо чи опосередковано свідчать далекі від такої однозначності погляди на створений П. Столипіним прецедент відомих діячів українського національного руху, які аналізували зазначену проблему "у режимі реального часу".

Зокрема, у статті "Гімн вдячності", написаний "по гарячих слідах" в дещо іронічній формі, М. Грушевський зауважує, що "незабутній циркуляр П.А. Столипіна повинен бути золотим, брильянтом украшеним письмом записаний в історії українського життя". Такої честі, на думку історика, він заслуговує за ту "дійсно чудову сміливість і відвагу, з котрою він одним розчерком пера розрубав, розтяв, розпанахав одну з найтяжчих наших болячок" [3, с. 131].

І вже без іронії М. Грушевський акцентує увагу на тому, що одним своїм словом "іногородці" П. Столипін "розкидав всі хитросплетіння землячківські про "єдинство руського народу", "один язык от Карпат до Камчатки" і все таке інше". Відтак стає зрозумілим, що "ніякої одності "не было, нет и быть не может". Позиція українства тепер ясна і не лишає місця ніяким кривотолкам на ґрунті "єдинства руського народу" чи "єдинства руського языка" [3, с. 133].

В іншій своїй статті, написаній через рік після цитованої вище публікації, М. Грушевський не відходить від принципової оцінки циркуляра П. Столипіна. Тоді, пише він, велику сенсацію зробило це несподіване причислення українців до "іногородців" всупереч офіційним догмам "єдності руського народу", що заперечували різни-

цю між народом українським і великоруським. За цим оригінальним проявом офіційної мислі "відійшло на другий план суворе позбавлення іногородських народностей права користуватися законом про товариства і союзи "незалежно від завдань" таких організацій" [4, с. 177].

Минув рік після появи горезвісного циркуляра, і за підписом того ж П. Столипіна з'являється рапорт Міністерства внутрішніх справ Сенату з приводу небажаного для влади заснування в Москві кредитного товариства "Українська хата". Зміст названого документа фактично все повертає "на круги своя": виходить, що українці вже не іногородці, оскільки, наголошується в рапорті, три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не утворювати одне ціле.

Не без певного розчарування М. Грушевський констатує: тепер дістали ми нову урядову декларацію: уряд, що рік тому так рішуче записав українців до іногородців, тепер знову повертається до формули "єдинства руського народу", і то в формі ще більш загостреній, ніж будь-коли перед тим [4, с. 178]. Ішлося про "формулу уніформного общеросійства". Отже, "похорони" "єдинокоруськості" були передчасними.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговують на увагу також оцінки столипінського циркуляра С. Єфремовим. По-перше, щодо терміна "іногородці" стосовно українців, то він не лише в принципі не заперечував погляд тих, хто вважав, що то було емоційне висловлювання прем'єра-реформатора, яке "помилково попало в циркуляр", а й сам висловлював думку, що воно було прийняте "в мить ока". По-друге, наголошував на тому, що "на Україні столипінський циркуляр справив хоча і велике, але не гнітюче враження. Іногородці – то й іногородці: принаймні тепер не будуть уже силоміць тягнути нас в "істинно-руський лагерь". Портрет, наголошував С. Єфремов, рівно через рік, свідомо чи несвідомо, П. Столипін фактично дезавував висловлювання стосовно статусу українців як іногородців, намагаючись "повернути справу в первісний стан" [5, с. 91–92]. Отже, маємо ще один авторитетний висновок: поняття "іногородці" як щодо українців, так і взагалі, і "єдинокоруський табір" – взаємовиключні.

Проте справа не в термінах. Головний висновок, який з названої термінологічної невизначеності робить С. Єфремов, зводиться до того, що на практиці зміна у змісті висловлювань не вплинула на суть українського питання. "Ви іногородці – закриємо вашу "Просвіту", не дозволимо створювати національні громадські організації. Чи, навпаки: "ви наші", "свої", "ви не можете не складати одного цілого з нами" – то навіть вам свої національні товариства, що переслідують окремі культурні цілі. "Заборонить" – визначальний термін в обох випадках, який "глушить" словесну еквілібристику [5, с. 93].

Варто звернути увагу й на такий, здавалося б алогічний, факт. "Недоречність" терміна "іногородці", вжитого щодо українців П. Столипіним – "переконаним і послідовним націоналістом, головним творцем і хазяїном партії націоналістів" [1, с. 132] – визнавали і самі російські націоналісти. Так, один із "стовпів" київського "Клуба руських націоналістів" А. Савенко заперечував тим, хто вважав, що "малороси такі ж іногородці як фіни, поляки тощо. Хоча до них назва "іногородці" і вжита офіційно, у циркулярі голови Ради Міністрів". Уся російська історія, говорив він із пафосом в одній із своїх доповідей на засіданні "Клуба", доводить неправомірність такої думки [13].

Підтекст полеміки зрозумілий. Віднесення українців до категорії "іногородці" відмежовувало їх від "триєдиної руської спільності", отже опосередковано визнавало право українців на самобутнє політичне існування. І не

випадково для прикладу були названі "інородці" фіни і поляки – народи, які досягли найбільшого успіху на шляху національної емансипації.

Таким чином, спираючись на історичні факти, відповідні судження окремих авторів, у тому числі й визначних постатей української суспільно-політичної думки, можемо стверджувати, що офіційні етнополітичні доктрини самодержавної влади, принаймні на законодавчому рівні, не відносили українців до категорії "інородці". Такий висновок – не намагання "обілити" національну політику Російської імперії, а констатація того факту, що головним пріоритетом її був намір асимілювати "єдинокровних" українців в "єдину руську націю", що природно виключалося, будь українці офіційно віднесені до "інородців".

Свого роду антитезою такої політиці мало стати застерення М. Драгоманова: боротьба за національне самовизначення не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні "єдності руського народу". А ще, додамо від себе, без належного обґрунтування концепції української нації як самодостатнього суб'єкта історичного процесу, на чому і зосереджувалася українська громадсько-політична думка кінця XIX – початку XX ст., заперечуючи в такий спосіб як "єдинокровські"

доктрини, так і не сприймаючи всерйоз термін "інородці" щодо українців.

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991.
2. Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. 3. Грушевський М. Гімн вдячності // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. – Л., 2005. – Т. 2. 4. Грушевський М. Фабрикація сепаратизму // Там само. 5. Ефремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. 6. Жаботинський В. Про мови та інше // Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. 7. Каппелер Андреас. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. 8. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. 9. Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб. – Т. 19. – С. 488. 10. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К., 2002. 11. Рафальський О. Національні меншини України: Історіографічний нарис. – К., 2000. 12. Резолюція "Клуба руських націоналістів" з приводу проєкта викладання в школах Малоросії на "українській" мові, прийнята загальними зборами членів клубу 12 травня 1908 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : Довідн. : У 2 ч. / І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. 13. Савенко А. Мазепинское движение // Киевлянин. – 1911. – 8 декабря. 14. Струев П. На разные темы // Русская мысль. – 1911. – Кн. 1. 15. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 17.01.06

В. Гордієнко, канд. іст. наук

УБИВСТВО МИТРОПОЛИТА ОЛЕКСІЯ ГРОМАДСЬКОГО

Розкрито причини загибелі митрополита Автономної Православної Церкви в період нацистської окупації. Проаналізовано соціально-політичну і релігійну ситуацію на Волині у 1943 р.

In the article the circumstances of death of metropolitan of Autonomous Orthodox Church open up in the years of nazi occupation. A socio-political and religious situation is analyzed on Volin in 1943 years.

Мир і злагода в суспільстві багато в чому залежать від позиції церкви. Церква має немало засобів сказати своє вагомє слово під час соціального конфлікту чи політичного розбрату. Водночас вона може і посилити суспільні негаразди, особливо тоді, коли в самій церкві відсутня єдність. За такої ситуації деякі церковні діячі втручаються в політику, або ж, навпаки, використовуються політичними з корисливою метою. Однак у вогні політичної боротьби ці ж церковні діячі стають найуразливішими і беззахиснішими перед озлобленими заполітизованими масами, або ж перед цілеспрямованими діями спецслужб. У вир протистояння потрапляють і ті священнослужителі, які щиро прагнули миру і добра своїм вірянам. Яскравим підтвердженням цих слів може послугувати доля митрополита Автономної Православної Церкви Олексія (Громадського), якого було вбито у травні 1943 р.

Це питання в українській історіографії вивчено недостатньо. Нечисленні дослідники історії православ'я в період нацистської окупації, зокрема, В.О. Пащенко, Ю.І. Волошин, Д.В. Поспеловський через брак документів тільки констатували факт загибелі митрополита, доволі схематично визначаючи причини трагедії. Такий підхід властивий не тільки сучасним авторам, але й радянським історикам та дослідникам з української діаспори [1; 2; 7; 8; 9].

З огляду на це, на нашу думку, доцільним є аналіз відомостей, що містяться в архівних документах та інших джерелах щодо вбивства митрополита АПЦ Олексія в контексті загальної військово-політичної і релігійної ситуації, яка склалася на Волині у 1943 р. Завдання даного дослідження полягає в тому, щоб виявити і ґрунтовно вивчити причини загибелі першоієрарха і на основі цього сформулювати нову інтерпретацію трагічної події.

Отже, загальне суспільно-політичне тло трагедії було таким. У період війни в зоні німецької окупації в Україні

виникли й активно діяли дві церковні інституції – Автономна Православна Церква (АПЦ), яка ще на початку окупації, у серпні 1941 р., проголосила збереження канонічної єдності з Московською патріархією і Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), що була створена протягом жовтня 1941 р. і лютого 1942 р. за мовчазної згоди окупантів. УАПЦ мала канонічний зв'язок з Польською Автокефальною Православною Церквою. Німці сподівалися, що УАПЦ стане противагою промосковській АПЦ. Між церквами протягом усієї окупації точилася перманентна боротьба. Нацисти різними засобами стимулювали цей конфлікт, оскільки, як вони вважали, єдина, цілісна православна церква в окупованій Україні могла зашкодити інтересам окупаційної влади.

Напочатку конфлікт відбувався у формі полеміки. Основною полемічною "зброєю" автономістів проти автокефалістів було звинувачення в "неканонічності" і політичній заангажованості. Автокефалісти ж, у свою чергу, звинувачували АПЦ в її "промосковських" симпатіях. Протягом 1942 р. боротьба загострювалася, втягуючи поряд зі священнослужителями та простих вірян і незабаром вийшла з-під контролю окупантів, тому у червні 1942 р. німці вирішили розчленувати обидві церковні структури на церковні об'єднання в межах генеральних округ. Єпископи, які очолювали єпархії АПЦ та УАПЦ в генеральних округах, мали підкорятися генеральним комісарам, а не своїм предстоятелям, відповідно – митрополитові Олексію Громадському і митрополитові Полікарпу Сік орському [5, с. 330].

Однак взаємна боротьба між АПЦ та УАПЦ по інерції продовжувалася і набула особливо загрозливого характеру тоді, коли на Волині постала Українська Повстанська Армія (УПА). Частина священнослужителів УАПЦ вступила до лав повстанців. В УПА було створено інститут польових священників. На цей момент на Во-

© В. Гордієнко, 2007